

УДК 347.122

Б. С. Щербина

ЗМІСТ АБСОЛЮТНОГО ПРАВА НА ЖИТТЯ

Постановка проблеми. Право на життя – це фундаментальне й основне право кожної людини. У ст. 27 Конституції України вказано, що кожна людина має невід’ємне право на життя, а обов’язком держави є захист цього права. Окрім того, і сама людина має право захищати своє життя від протиправних посягань [1]. Хоча немало нормативно-правових актів із різних галузей права врегульовують окремі аспекти права на життя, проте зміст права на життя розкрито саме у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) у ст. 281 [2]. Як стверджує З.В. Ромовська, те, що право на життя передбачено в Конституції України, не виключає його цивільної суті [3, с. 262]. Правом на життя наділена кожна особа незалежно від віку та обсягу дієздатності. Погоджуємося з такою позицією та вважаємо, що саме цивільне право як право приватне є визначальним у регулюванні відносин, змістом яких є право на життя кожної людини.

Проте як поняття, так і зміст абсолютного права на життя залишаються дискусійними. Тому вважаємо за доцільне приділити увагу цій складній категорії, сформулювати власні висновки і пропозиції щодо змісту абсолютного права на життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти абсолютного права людини на життя досліджували такі науковці, як І.А. Безклубий, О.В. Кохановська, Р.А. Майданик, М.Н. Малеїна, П.М. Рабінович, О.Г. Рогова, З.В. Ромовська, А.В. Соловійов, Р.О. Стефанчук, С.І. Шимон та ін. Водночас у сьогодишніх реаліях право на життя набуває нового змісту, оскільки суспільні відносини постійно розвиваються, з’являється нове правове регулювання цих відносин щодо здійснення окремих аспектів права на життя (право на аборт, евтаназія, застосування репродуктивних технологій тощо). Тому здійснення цього наукового дослідження спрямоване на розвиток наукових позицій вказаних вище авторів.

Метою статті є характеристика поняття та змісту абсолютного особистого немайнового права на життя, обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання цих відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Життя людини – це унікальний природний феномен [4, с. 221]. Життя людини, як і сама людина, її здоров’я, честь, гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції України). Поняття «життя» завжди було дискусійним. Як вказує Р.А. Майданик, життя людини являє собою фізичне, духовне та соціальне функціонування людини як комплексного біосоціального організму [5, с. 10]. Він наголошує, що право на життя – це самостійне суб’єктивне право людини, наділене своїм специфічним змістом, що являє собою сукупність чотирьох видів окремих прав, передбачених законом, таких як: право на медичні, наукові та інші дослідження (ч. 3 ст. 281 ЦК); право на стерилізацію (ч. 5 ст. 281 ЦК); право на штучне переривання вагітності (ч. 6 ст. 281 ЦК); право на застосування лікувальних програм

допоміжних репродуктивних технологій (ч. 7 ст. 281 ЦК). Цілком слушна думка, яка заслуговує на увагу. Справді, право на життя охоплює вказані вище аспекти, оскільки йдеться про можливість особи дбати про стан свого здоров'я, мати дітей або ж навпаки – не мати (стерилізація).

Життя є триваючим процесом, а тому важливе значення має визначення моменту появи життя і моменту його припинення. Для права ці проблеми пов'язані з визначенням юридично значущих фактів та їх правовими наслідками [6, с. 255]. Справді, ці питання завжди породжували багато теоретичних дискусій у науці цивільного права.

Всі основні міжнародні нормативно-правові акти, які стосуються прав людини, визначають право на життя як основне, невід'ємне, природне право кожного, яке не може бути обмежено, якого не можна протиправно позбавити. Зокрема, про це йдеться у ст. 3 Загальної декларації прав людини (кожна людина має право на життя) [7], у ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (право на життя є невід'ємним правом кожної людини) [8], у ст. 2 Європейської конвенції із прав людини (право кожного на життя охороняється законом) [9]. Із цих актів вбачається, що життя охороняється як природне право, оскільки воно виникає об'єктивно та незалежно від волі самого майбутнього суб'єкта, і саме цей суб'єкт (людина), отримавши право на життя, здійснює його на власний розсуд, визначаючи свою поведінку у різних сферах життєдіяльності.

Право на життя – це особисте немайнове право фізичної особи, що виникає з приводу особистого нематеріального блага, яким є життя кожної людини. Особливістю права на життя, як уже вказувалося вище, є те, що його виникнення та припинення не залежить від волі самої особи. На цьому слушно наголошує О.В. Кохановська [6, с. 463]. Життя є тим благом, яке належать людині через сам факт народження. Тому погоджуємося з думками, які висловлені у науковій літературі, що людина з моменту своєї появи на світ набуває природного права на охорону і захист життя, а відтак доцільно говорити не лише про право на життя, а і про право на охорону життя [10, с. 256], про право на недоторканність життя [3, с. 239]. Це також вбачається і зі змісту цитованих вище міжнародних нормативно-правових актів. Тому невід'ємність та природний характер є основними ознаками права на життя.

Право на життя у науковій літературі розглядають також як можливість певної поведінки самого носія цього права. Тому право на життя не охоплює такі права, як право на сурогатне материнство, на штучне переривання вагітності, на стерилізацію, на зміну статі, штучне запліднення та деякі інші правомочності, не пов'язані з життям самої людини [11, с. 12]. Безумовно, цей підхід є науково обґрунтованим, однак вважаємо, що комплексний аналіз положень ст. 281 ЦК України дає підстави стверджувати, що згідно із законом право на життя включає в себе право на охорону та захист життя особи (ніхто не може бути позбавлений життя), право брати участь у медичних, наукових та інших дослідках, у клінічних випробуваннях лікарських засобів, право на стерилізацію, право на штучне переривання вагітності, право на проведення лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій.

Це цивілістичний зміст права на життя, який визначений ЦК України як основний акт цивільного законодавства. Безумовно, право на життя нерозривно пов'язане з правом на охорону здоров'я та іншими особистими немайновими правами, оскільки стан здоров'я людини визначає тривалість її життя.

Варто проаналізувати детальніше окремі елементи змісту права на життя. Відповідно до ч. 2 ст. 281 ЦК України фізична особа не може бути позбавлена життя. В Конституції України (ч. 2 ст. 27) це ж правило сформульовано дещо по-іншому – ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Відтак ЦК України значно ширше підходить до регулювання цього питання, забороняючи будь-яке (в тому числі і свавільне) позбавлення життя особи. У науковій літературі наголошують, що не завжди позбавлення життя людини є протиправним. До таких ситуацій варто віднести заповідання смерті внаслідок правомірного застосування зброї працівниками правоохоронних органів; заповідання смерті ворогові під час бойових дій відповідно до законів і звичаїв війни; заповідання смерті під час самозахисту [4, с. 223]. Окрім того, людина може захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом, зокрема, йдеться про самозахист.

У ч. 3 ст. 281 ЦК України вказано, що медичні, наукові та інші дослідження можуть проводитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. А клінічні випробування лікарських засобів проводяться лише відповідно до закону. Тому винятково та людина, яка досягла повноліття і має повну цивільну дієздатність, може, прямо виразивши свою вільну згоду, погодитися на застосування до неї різних видів дослідів – медичних, наукових тощо. Зі ст. 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я вбачається, що застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження за необхідності лікарської таємниці [12]. Водночас забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою дослідження. Тому критерій повноліття та дієздатності доповнюється й іншими критеріями (відсутність хвороби, відсутність статусу ув'язненого чи полоненого).

Відповідно до ч. 4 ст. 281 ЦК України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Тобто активна евтаназія в Україні заборонена. Медичні працівники зобов'язані вживати всіх заходів для підтримання життя людини. Медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань. Водночас дозволено припинити активні заходи щодо підтримання життя хворого лише в тому разі, коли стан людини визначається як незворотна смерть. Це передбачено ч. 2 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я.

У ч. 5 ст. 281 ЦК України йдеться про можливість стерилізації. Це право надається повнолітній особі. При цьому жодних інших умов ЦК України не встанов-

лює. Водночас спеціальне законодавство передбачає, що наявність лише бажання повнолітньої особи недостатньо. Зокрема, зі ст. 49 Основ законодавства України про охорону здоров'я вбачається, що застосування методів стерилізації може здійснюватися лише за медичними показаннями, що встановлюються центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Перелік таких медичних показань передбачено наказом Міністерства охорони здоров'я України № 121 від 06.07.1994 р. «Про застосування методів стерилізації громадян». З аналізу цього нормативно-правового акта вбачається, що стерилізація може проводитися винятково в акредитованих лікувально-профілактичних закладах, які мають відповідне обладнання і спеціалістів щодо застосування методів хірургічної стерилізації. Крім того, операцію хірургічної стерилізації в акредитованих для цих цілей закладах охорони здоров'я можна проводити лише на підставі відповідного висновку лікарсько-консультаційної комісії за місцем диспансерного нагляду хворого. Звертаємо увагу, що недоліком правового регулювання цих відносин є відсутність законодавчого поняття стерилізації.

На нашу думку, досить спірною є наявність встановлених законом двох умов стерилізації, таких як бажання повнолітньої дієздатної особи та наявність медичних показань. Зокрема, ЦК України не передбачає обов'язкову наявність медичних показань – лише вільну згоду. Вважаємо, що особа сама має право визначати свою поведінку у сфері статевого життя, зокрема, і щодо можливості продовження свого роду (наявність нащадків). Якщо особа бажає здійснити стерилізацію і в неї немає протипоказань для цієї операції, недоцільно обмежувати особу у здійсненні такого права. Водночас у науковій літературі висловлюється позиція, що добровільна і примусова стерилізація є недопустимими у сучасному світі, оскільки розвиток сучасної медицини дає змогу застосувати широке коло контрацептивних засобів для призупинення репродуктивної функції організму, а тому можливість стерилізації суперечить Конституції України [13, с. 382]. Однак автор не обґрунтовує, в чому саме вбачається суперечність Основному Закону. Хоча вказана вище позиція є досить спірною, однак вважаємо, що В.С. Віткова порушує важливі питання стерилізації – щодо встановлення вікового цензу для особи, яка бажає здійснити стерилізацію (оскільки з віком можна змінити свою позицію і пожалкувати щодо вже здійсненої стерилізації), щодо наявності згоди другого з подружжя на стерилізацію (оскільки безпліддя є підставою для розірвання шлюбу).

Звертаємо увагу також на те, що у жовтні 2016 р. Верховна Рада України прийняла у першому читанні зміни до деяких законів щодо надання психіатричної допомоги (законопроект № 4449). Законопроектом передбачається видалити дискримінуючі норми, що дозволяють стерилізацію недієздатних осіб без їх згоди. Передбачається забезпечити право недієздатних осіб і пацієнтів на доступ до правосуддя та захист від свавілля лікарів-психіатрів під час застосування примусових заходів медичного характеру. Проект закону розроблено з метою створення реального механізму захисту прав недієздатних осіб та попередження свавілля під час їх госпіталізації у психіатричних закладах і приведення чинного законодавства до міжнародних стандартів надання психіатричної допомоги ув'язненим [14]. Погоджуємося з підходом законодавця, оскільки недієздатна особа не має змоги вияви-

ти свою волю щодо здійснення стерилізації навіть за наявності відповідних медичних показань.

У ч. 6 ст. 281 ЦК України йдеться про можливість жінки зробити аборт. Зокрема, штучне переривання вагітності може здійснюватися, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів. Штучне переривання вагітності може бути проведене за вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів лише у ситуаціях, що передбачені законом. Питання здійснення абортів завжди є дискусійними, оскільки вони зачіпають інтереси як мінімум двох суб'єктів – жінки (породіллі) та майбутньої дитини (потенційний суб'єкт права). Вважаємо, що порядок та підстави штучного переривання вагітності, окрім законодавчого регулювання, врегульовані і нормами моралі, релігійними канонами. Загалом будь-яке примусове припинення життя (у цій ситуації – життя зачатої, але ще не народженої дитини) підлягає детальному правовому регулюванню, і норм, які містяться у ЦК України та законодавстві про охорону здоров'я, недостатньо, крім того, частина цих норм вже не відповідає сучасному стану суспільних відносин і релігійному вихованню значної частини населення. На нашу думку, доцільно передбачити обов'язкову наявність підстав, із яких можливе штучне переривання вагітності, незалежно від строку вагітності (до 22 тижня вагітності), скасувавши норму про можливість здійснення абортів лише за бажанням жінки до 12 тижня вагітності.

Відповідно до ч. 7 ст. 281 ЦК України повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. Ця норма дозволяє здійснення штучного запліднення та імплантацію ембріона. Законодавство про охорону здоров'я передбачає умови та порядок такого здійснення. У науковій літературі наголошують, що в Україні існує потреба в належному правовому регулюванні допоміжних репродуктивних технологій, оскільки чинним законодавством не регулюється низка важливих аспектів (гранична вікова межа жінки, щодо якої застосовуються такі технології, питання перебування жінки у шлюбі тощо). а тому виникає потреба у прийнятті закону, який буде спрямований на визначення правових та організаційних основ застосування допоміжних репродуктивних технологій і забезпечення прав громадян під час їх застосування [15, с. 190]. Вважаємо, що така позиція заслуговує на увагу, але, на нашу думку, недоцільно на рівні закону врегульовувати всі процедурні аспекти проведення лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій.

Загалом відзначаємо, що право на життя включає в себе і право на розпорядження ним. Вважаємо, що варто погодитися з позицією О.В. Кохановської, яка стверджує, що право на життя має декілька аспектів (у тому числі право на збереження життя (індивідуальності) і право на розпорядження життям) [5, с. 463]. Зокрема, право на життя в аспекті розпорядження життям проявляється як можливість піддати життя значному ризику і вирішувати питання про припинення життя (робота каскадера, здійснення щодо себе небезпечних наукових експериментів тощо).

Окрім того, фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю, що гарантовано їй ст. 282 ЦК України.

Висновки. Право на життя фізичної особи є абсолютним особистим немайновим правом. Воно має складну структуру та зміст, які зумовлені сутністю людського життя. Цивільне право як право приватне є визначальним у регулюванні відносин, змістом яких є право на життя кожної людини. Правом на життя наділена кожна особа незалежно від віку та обсягу дієздатності. Життя охороняється як природне право, оскільки воно виникає об'єктивно та незалежно від волі самого майбутнього суб'єкта, і саме людина, отримавши право на життя, здійснює його на власний розсуд. Основними ознаками права на життя є його невід'ємність та природний характер. Зміст абсолютного особистого немайнового права на життя включає в себе право на збереження життя, право на розпорядження життям, право на охорону та захист життя особи, право брати участь у медичних, наукових та інших досліджах, у клінічних випробуваннях лікарських засобів, право на стерилізацію, право на штучне переривання вагітності, право на проведення лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. – К.: Атіка. – 2005. – 560 с.
4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В.М. Коссака. / 2-ге вид. змінене і доповнене. – К.: Істина, 2008. – 992 с.
5. Майданік Р.А. Право фізичної особи на життя: поняття, елементи, виникнення і припинення. // Р.А.Майданік / Публічне право. – 2016. – № 3 (23). – С. 9–20.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. – 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. 1. – 832 с.
7. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
9. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf
10. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
11. Соловійов А.В. Право людини на життя: цивільно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. // А.В. Соловійов. – Львів, 2004. – 19 с.
12. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
13. Віткова В.С. Європеїзація українського законодавства в частині права на стерилізацію людини (на матеріалах практики Європейського суду з прав людини) / В.С. Віткова // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 6. – С. 380–383.
14. Рада попередньо схвалила заборону стерилізації недієздатних осіб без їхньої згоди // Електронний ресурс. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/rada-poperedno-shvalila-zaboronu-sterilizaciyi-nediyezdatnih-osib-bez-yihnoyi-zgodi-220778_.html
15. Головащук А.П. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій / А.П. Головащук // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 189–190.

Анотація

Щербина Б. С. Зміст абсолютного права на життя. – Стаття.

Стаття присвячена характеристиці права на життя як абсолютного права, яке має невід’ємний та природний характер, аналізу змісту цього права.

Ключові слова: право на життя, людина, евтаназія, охорона здоров’я, особисті немайнові права.

Аннотация

Щербина Б. С. Содержание абсолютного права на жизнь. – Статья.

Статья посвящена характеристике права на жизнь как абсолютного права, которое имеет неотъемлемый и естественный характер, анализу содержания этого права.

Ключевые слова: право на жизнь, человек, эвтаназия, здравоохранение, личные неимущественные права.

Summary

Shcherbyna B. S. The contents of the absolute right to life. – Article.

The article highlights the characterization of the right to life as an absolute right, which has an inalienable and natural character, an analysis of the content of this right.

Key words: right to life, person, euthanasia, health care, personal non-property rights.